

بندر بوشهر: دروازه ورود مؤسسات فرهنگی، اداری و حکومتی جدید در خلیج فارس (دوره قاجار)

امید زاهد^۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۵/۲۲

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۸/۰۸/۱۲

چکیده

برخورد می‌کرد. این نوگرایی، برخلاف روند رایج در پایتخت، ماهیت دولتی و درباری نداشت. طبقات متوسط و حتی پایین نیز در آن مشارکت داشتند. مؤسسات فرهنگی، اداری و حکومتی و مراکزی مانند مدارس، دفاتر روزنامه، انجمن‌ها، قرائت‌خانه‌ها، چاپخانه‌ها، نظمیّه، بلدیه، عدلیه، مالیه، اداره گمرک، کارگزاری، اداره قرنطینه، اداره تلگراف و تلفن، اداره پست، بانک، اداره برق، عکاس‌خانه‌ها، سینماها، کارخانه یخ‌سازی و کارخانه‌های دیگر امکاناتی بود که پیش از دیگر مناطق جنوب به بوشهر می‌رسید و جامعه شهری بوشهر با بهره‌مندی از آن رفاه و رونق زندگی خویش را شکل می‌داد.

کلیدواژه

بوشهر؛ مؤسسات فرهنگی، اداری، حکومتی؛ قاجار؛ مدارس؛ روزنامه؛ تلگراف؛ پست.

تاریخ جدید بندر بوشهر با تأسیس ناوگان دریایی نادرشاه افشار آغاز شد. در دوره‌های بعد به‌ویژه در دوران قاجار بندر بوشهر به دروازه تجارت ایران تبدیل و حضور کمپانی‌های داخلی و خارجی و اقلیت‌های دینی باعث آشنایی مردم با جدیدترین مظاهر فرهنگی و تمدنی غرب شد. در نتیجه آگاهی طبقات مختلف مردم روزبه‌روز افزایش یافت و جمعیت بوشهر رو به فزونی نهاد و طبقات مختلف در آن به ایفای نقش‌های اجتماعی خود پرداختند. این پژوهش با استفاده از روش‌های توصیفی، تحلیلی و اسنادی بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای به انجام رسیده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که رونق اقتصادی باعث رفاه نسبی و ظهور مؤسسات فرهنگی، اداری و حکومتی جدید در بوشهر شد. این تحولات و نوگرایی در بندر بوشهر گاهی در تقابل و گاهی با تساهل و مدارا با بافت اجتماعی سنت‌گرا

۱. کارشناس ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی بوشهر. omidbuzahed@gmail.com

مقدمه

این مؤسسات فرهنگی، اداری و حکومتی و نیز تأثیر آن بر رویدادهای تاریخی بندر بوشهر، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. درباره این مؤسسات، پژوهش‌های انجام شده بیشتر پراکنده، مختصر و کوتاه بوده و خلأ پژوهشی در این باره محسوس است. در این پژوهش سعی بر آن است تا افزون بر پرداختن به تاریخچه تأسیس مؤسسات فرهنگی، اداری و حکومتی جدید، به علل، ریشه‌ها و عوامل تأثیرگذار در روند شکل‌گیری این مؤسسات و همچنین تأثیر آنان بر تحولات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مردم بوشهر در دوره قاجار پرداخته شود. رویدادها و رخداد‌های تاریخی صورت گرفته در بندر بوشهر متأثر از این مؤسسات، موضوعی است که کمتر به آن پرداخته شده و این پژوهش به بررسی این موضوع خواهد پرداخت.

۱. مؤسسات فرهنگی بوشهر در دوره قاجار

روی کار آمدن سلسله قاجاریه در ایران مقارن با ظهور انقلاب صنعتی در اروپا بود. در این دوره با برقراری ارتباطات اولیه با کشورهای اروپائی، شکل‌گیری مؤسسات فرهنگی و تمدنی در ایران سرعت گرفت. بندر بوشهر نیز در آستانه این تحولات قرار گرفت.

۱.۱. مدارس

اولین موسسه آموزشی بوشهر «مکتب‌خانه احمدیه» بود که مدیریت آن را شخصی به نام «شیخ احمد» بر عهده داشت. بعد از مرگ شیخ احمد سرپرستی مدرسه به «محمدباقر بهبهانی» واگذار شد. «واثق‌الملک» کارگزار بوشهر و احمدخان دریایی که مدرسه سعادت را در سال ۱۳۱۷ ق. تأسیس کردند، بنیان مدرسه مورد نظر خود را با تغییراتی در همین مکتب‌خانه شروع کردند (مشایخی، ۱۳۹۴: ۳۳-۳۲).

مدرسه سعادت نخستین مدرسه به سبک جدید در ایالت فارس بود که در سال ۱۳۱۷ ق. در بندر بوشهر گشایش یافت. احمدخان دریایی، حکمران بوشهر در سال

بندر بوشهر یکی از خاستگاه‌های فرهنگی و تمدنی در کرانه‌های شمالی خلیج فارس است که از دوران باستان تاکنون به لحاظ موقعیت‌های تاریخی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی همواره در تاریخ ایران و خلیج فارس به‌عنوان بندری تجاری و نیز راهبردی مورد توجه بوده است. در دوره نادرشاه افشار و با ساخت کارخانه‌های کشتی‌سازی بندر بوشهر رشد فراوانی کرده و تاریخ جدید آن شکل می‌گیرد. این بندر در منابع دوره قاجاریه به‌عنوان دروازه تجارت ایران یا «باب‌الابواب» خلیج فارس مطرح می‌شود. این موقعیت خاص جغرافیایی، اقتصادی موجبات مهاجرت اقوام و ادیان، حضور اقلیت‌های مذهبی، رونق تجارت و بازرگانی، تأسیس نمایندگی‌های تجاری و نیز کنسولگری‌های خارجی مانند انگلستان، روسیه، آلمان، فرانسه، هلند، ایتالیا، عثمانی و ... را فراهم کرد. در پی رونق تجارت و بازرگانی، مؤسسات فرهنگی، اداری و حکومتی نیز یکی پس از دیگری در بندر بوشهر رشد و گسترش یافتند و هر یک توانستند در رویدادها و رخداد‌های تاریخی بوشهر نقش آفرینی نمایند. مؤسساتی مانند راه‌آهن، پست، تلگراف و تلفن، تأسیس مدرسه، پست هوایی، چاپخانه، روزنامه، کتابخانه و صحافی، سینما، عکاسی و عکاس‌خانه، اتومبیل و مونتاز، ایجاد کارخانه ریسندگی و بافندگی، بانک شاهنشاهی، بهداشت و قرنطینه، گمرک، بلدیة، کارخانه یخ‌سازی، قرنطینه و مریض‌خانه از آن جمله هستند.

حضور ده‌ها نمایندگی سیاسی و تجاری خارجی در بوشهر، حجم قابل توجه مبادلات بازرگانی داخلی، پیش‌قدمی در بسیاری از نوآوری‌های تمدنی، زندگی شهری و رونق و رفاه، توان سیاسی قابل توجه تجار ایرانی ساکن آن و بسیاری دیگر، بوشهر را در یک مقیاس ملی و حتی بین‌المللی قرار می‌داد. خطوط تلگرافی و مواصلاتی و نیز مطبوعات، آن را با نواحی مختلف ایران و جهان مرتبط می‌ساخت (سعادت، ۱۳۹۰: ۵۳). اکنون در میان مطالعات و پژوهش‌های انجام شده درباره بوشهر، موضوع بررسی روند شکل‌گیری و گسترش

دبستان پورسینا یا سالاریه در سال ۱۳۰۱ در حومه بوشهر در محل امامزاده به همت مرحوم شیخ حسین خان چاه کوتاهی با نام مدرسه سالاریه تأسیس شد. دبستان معینی بوشهر اولین موسسه آموزشی دخترانه بوشهر بود که در سال ۱۳۰۲ تأسیس شد. دبستان معینی در سال ۱۳۰۲ خورشیدی در ساختمان اهدایی معین‌التجار بوشهری که به اداره فرهنگ اهداء کرده بود، با مدیریت خانم ملاباجی که از اهالی چاه‌کوتاه بود، کار خود را شروع کرد. بر اساس اسناد و مدارک موجود نام مدرسه «بنات نسوان» بود، که در کنار مسجد شیخ سعدون در محله کوتی^۱ قرار داشت (همان، ۸۵).

دبستان اخوت، به همت میرزا یوسف اخوت در قریه بهمنی بوشهر برای تحصیل اطفال بومی و مناطق هم‌جوار بوشهر تأسیس شد. در سنه ۱۳۰۲ در قریه خواجه‌ها مکتب‌خانه‌ای دایر بود، که اطفال قریه مزبور و سایر قراء مجاور (دواس، مخبلند، ریشهر، بهمنی، جفره و...) بدان مکتب‌خانه می‌رفتند. اهالی قریه مزبور از مشاهده مدارس جدیدالتأسیس شهری به این فکر افتادند که وضع مکتب‌خانه خود را به صورت دبستان صحیحی در آورند.

دبستان شاهدخت دومین مدرسه دخترانه بوشهر به سبک نوین بود که در سال ۱۳۰۵ به همت بانو شوکت سلامی تأسیس شد. بانو شوکت سلامی در خانواده‌ای مذهبی در شهر همدان چشم به جهان گشود. پس از تحصیلات اولیه در زادگاهش و تحصیلات تکمیلی در نجف اشرف هم‌زمان با انقلاب مشروطه به بوشهر آمده و با همکاری جمعی از تجار و بازرگانان بوشهری مقدمات تأسیس دومین مدرسه دخترانه به سبک نوین در بوشهر را فراهم نمود (مشایخی، ۱۳۹۴: ۱۱۰).

دولت فرانسه در سال ۱۸۸۹ م / ۱۳۰۷ ه.ق نایب کنسولگری خود را در بوشهر تأسیس کرد و هم‌زمان به انجام کارهای اقتصادی و فرهنگی خود اهتمام ورزید. فرانسوی‌ها

۱۳۱۶ ق. از انجمن معارف تهران درخواست اعزام مدیری برای تأسیس این مدرسه کرد. انجمن معارف نیز شیخ محمدحسین سعادت بوشهری، معلم فاضل مدرسه افتتاحیه و عضو انجمن معارف تهران را برای این منظور به بوشهر اعزام کرد. شیخ محمدحسین سعادت در سال ۱۳۱۷ ق. نخستین مدرسه جدید را در آن بندر بنیاد نهاد و برادرش شیخ عبدالکریم سعادت را به نظامت و شیخ محمدباقر بهبهانی، مکتب‌دار مکتب‌خانه احمدیه را به معلمی آن مدرسه برقرار کرد. گرچه احمدخان دریابگی مسبب اصلی تأسیس این مدرسه بود اما مدرسه به نام بنیان‌گذار خود، سعادت نام گرفت (امداد، ۱۳۸۵: ۲۵۳-۲۴۷).

مدرسه تربیت دومین مدرسه غیردولتی در بوشهر بود. این مدرسه به کوشش «آقا محمود دوانی» و «میرزا لطف‌الله کازرونی» در محله شنبیدی بوشهر تأسیس می‌شود. به جهت فقدان منابع درباره این مدرسه تاکنون تحقیقی صورت نگرفته است. مدرسه تربیت به دلیل عدم استقبال مردم بوشهر از آن و نیز بروز بیماری آنفلوآنزا در سال ۱۳۳۷ ق. به کلی تعطیل شد.

مدرسه ایرانیان بحرین در سال ۱۳۲۲ ق. در آن منطقه تأسیس شد. افزون بر اینکه مدیر و معلمان این مدرسه از بوشهر به بحرین اعزام می‌شدند کلیه اعتبارات مالی مدرسه نیز از طرف اداره فرهنگ بوشهر پرداخت می‌شد. اعتبار مالی آن مدرسه از طرف اداره فرهنگ بوشهر و برخی از تجار بوشهر به ویژه خاندان ایرانی تأمین می‌شد (مشایخی، ۱۳۹۴: ۷۳).

مدرسه چهارکلاسه فردوسی به سال ۱۳۰۰ به همت میرزا ابراهیم صدیق و با کمک مالی محمود پوررضا فارغ‌التحصیل علم اقتصاد از آلمان بنیان‌گذاری شد. دیگر مؤسسه آموزشی جدید بوشهر مدرسه ملی دشتی جبری بود. این مدرسه از سال ۱۳۰۶ تا ۱۶ شهریور ۱۳۰۷ که تبدیل به دولتی گردید، به نام مدرسه دولتی نمره ۱۷ موسوم شد.

1. Kuti.

۳.۱. روزنامه‌ها

نخستین روزنامه^۲ مستقل و محلی شهر بوشهر «طلوع» نام داشت که به مدیریت و سردبیری عبدالحمیدخان ثقفی ملقب به متین‌السلطنه منتشر می‌شد. این روزنامه در اوایل سال ۱۳۱۸ هـ.ق / ۱۹۰۰ م. با خط نسخ و چاپ سنگی همراه با تصویر و کاریکاتوری طنزآمیز و ضد استبدادی در چاپخانه مظفری بوشهر به چاپ می‌رسید (یاحسینی، ۱۳۷۴: ۳۳).

روزنامه «مظفری» در ۱۷ شوال ۱۳۱۹ / ۱۹۰۱ م. در قطع خستی و در ۱۶ صفحه در بوشهر منتشر می‌شد. این روزنامه با چاپ سنگی در مطبعه مبارکه مظفری به چاپ می‌رسید و از سال چهارم یعنی از سال ۱۳۲۲ هـ.ق با حروف سربی چاپ شد (یاحسینی، ۱۳۷۴: ۶۸). اداره روزنامه مظفری در محله بهبهانی قرار داشت.

روزنامه «اصلاح» در محرم سال ۱۳۲۷ هـ.ق / ۱۹۰۹ م. در بمبئی هندوستان در چهار صفحه با خط نسخ و چاپ سنگی منتشر شد و مدیر آن محمدرضا بوشهری بود. «محمدرضا درسی معروف به بوشهری با شروع انقلاب مشروطه در ایران به صف مشروطه‌طلبان پیوست و فعالیت بسیاری برای تحقق آرمان دموکراسی و مشروطیت در بوشهر انجام داد. با به توپ بستن مجلس و شروع استبداد صغیر از بوشهر به هندوستان مهاجرت کرد و در شهر بمبئی ساکن شد. وی در بمبئی برای دفاع از مشروطه ایران و افشای جنایات محمدعلی شاه قاجار در محرم سال ۱۳۲۷ هـ.ق اقدام به انتشار روزنامه اصلاح کرد» (همان، ۷۴-۷۳).

۲. به گمانی میرزا صالح شیرازی که در زمان عباس میرزا نخستین روزنامه را با نام «کاغذ اخبار» در محرم سال ۱۲۵۳ هـ.ق منتشر کرد در دوره جوانی در بندر بوشهر با روزنامه‌های فارسی‌زبان چاپ هندوستان آشنا شده باشد. «و چه بسا که پیش از پیوستن به خدمت عباس میرزا در آذربایجان، یعنی در آغاز جوانی به روزنامه‌های فارسی هند در بوشهر، کازرون و بمبئی آشنایی یافته بود و سپس این معرفت در اروپا تقویت و تأیید شده باشد» (طباطبایی، ۱۳۶۶، ۲۶).

در بندر بوشهر به همت «مسیو براسور»^۱ مدرسه فرانسوی‌زبان خود را تأسیس کردند. این مدرسه در خانه‌ای کرایه‌ای در شهر واقع بود و جالب آنکه معلم مدرسه را مترجم کنسول فرانسه که یک شیرازی بود قرار دادند.

بر اساس نوشته سدیدالسلطنه نخستین مدرسه ارامنه در بوشهر در سال ۱۳۰۴ هـ.ق دایر می‌شود:

«در سال بعد [۱۳۰۴ هـ.ق] پروتستان‌ها مدرسه‌ای در بوشهر ایجاد نموده، شش ماه در آن مدرسه به تحصیل زبان انگلیسی پرداختم. عاقبت علماء اعلام افتتاح آن مدرسه را وسوسه ملت اسلام دانسته، احکام شرع مطاع آن به توقیف آن صادر شد» (سدیدالسلطنه، ۱۳۷۱: ۱۰۱).

۲.۱. چاپخانه‌ها

چاپخانه مظفری نخستین چاپخانه بوشهر است اما آن گونه که شیخ محمدحسین سعادت می‌نویسد اولین کسی که مطبعه داشت سیدحسین پسر سیدصالح روضه‌خوان بوده و جز نامی از او هیچ اطلاعی در دست نیست (سعادت، ۱۳۹۰: ۳۴).

دومین چاپخانه شهر بوشهر احمدیه نام داشت. این چاپخانه توسط چهار نفر از جمله آقا علی لیبب‌الملک مظفری، سیدعبدالله علوی معروف به سیدعبدالله صحاف و میرزا علی آقا مشهور به نمکی به سال ۱۳۲۹ هـ.ق تأسیس شد. هنوز چند سالی از عمر چاپخانه احمدیه سپری نشده بود که سیدعبدالله علوی قسمتی از حروف و دستگاه آن را خریداری کرد. وی یک دستگاه مدرن دیگر نیز با کمک مرحوم سید حسین بلدیه (اولین شهردار بوشهر) از هندوستان وارد کرد و در ۱۵ شعبان ۱۳۳۳ هـ.ق چاپخانه مبارکه علوی را بنیان گذارد. چاپخانه علوی در حال حاضر با سابقه‌ای بیش از یک قرن فعالیت چاپی قدیمی‌ترین و پرسابقه‌ترین چاپخانه ایران و کرانه‌های شمالی و جنوبی خلیج فارس به‌شمار می‌رود و هنوز هم (سال ۱۳۹۷) به فعالیت فرهنگی خود ادامه می‌دهد.

1. Brasseur.

و تهران چهارمین شهر در ایران است که در آن چنین مرکز اطلاع‌رسانی تأسیس شد. در کتاب قرائت‌خانه‌های ایران تاریخ تأسیس کتابخانه اسلامی را سال ۱۳۲۹ ه.ق / ۱۹۱۱ م. ذکر کردند، اما بر اساس گزارش‌های روزنامه حبل‌المتین این کتابخانه در سال ۱۳۲۴ ه.ق / ۱۹۰۶ م. در بندر بوشهر تأسیس شد (یا حسینی، ۱۳۸۶: ۱۴۶).

نخستین کتابخانه آموزشی در سال ۱۲۸۵ ه.ش / ۱۳۲۴ ه.ق / ۱۹۰۶ م. در مدرسه سعادت مظفری در بندر بوشهر تأسیس شد. این کتابخانه به همت شیخ عبدالکریم سعادت از چهره‌های روحانی و فرهنگی بوشهر و پایه‌گذار تألیف کتاب‌های درسی و آموزشی در سطح بوشهر و جنوب ایران به همراه دیگر برادرش شیخ محمدحسین سعادت گشایش یافت (همان: ۱۵۵). سید اسدالله صحافباشی دارای کتاب‌فروشی و کتابخانه‌ای بود که در بندر بوشهر در سال ۱۳۲۷ ه.ق تأسیس شده بود. جالب آنکه کتابخانه در بازار بزازها واقع بود (سیدالسلطنه، ۱۳۷۱: ۹۴).

قرائت‌خانه فردوسی متعلق به دبستانی به همین نام در محله شنبدی بوشهر تأسیس شد. دبستان فردوسی در سال ۱۳۰۰ به همت میرزا ابراهیم صدیق دشتی بنیان‌گذاری شد. «دبستان فردوسی به همت میرزا ابراهیم صدیق دشتی و با کمک مالی محمود پوررضا و خلیل بهبانی و جمعی از تجار و سیاست‌مداران مقیم بوشهر تأسیس شد. این مدرسه دارای یک قرائت‌خانه عمومی است» (یا حسینی، ۱۳۸۶: ۱۶۸).

قرائت‌خانه نادری در سال ۱۳۰۰ ه.ش / ۱۹۲۱ م. توسط میرزا ابراهیم صدیق دشتی، محمود پوررضا و ایرانبور راه‌اندازی شد.^۲ از آخرین قرائت‌خانه‌های بوشهر، قرائت‌خانه ۲. میرزا ابراهیم صدیق یکی از شاعران و مبارزان ضد استعماری بود که در عنفوان جوانی به مرض سل درگذشت. محمود پوررضا تحصیل کرده علم اقتصاد از آلمان و نماینده مردم بوشهر در مجلس شورای ملی بود. ایرانبور نیز از جمله تجار روشنفکر بوشهری به‌شمار می‌رفت (یا حسینی، ۱۳۸۶: ۱۶۸).

روزنامه «ندای جنوب» به صاحب‌امتیازی و سردبیری محمدباقرخان تنگستانی در تابستان ۱۳۲۵ / ۱۹۴۶ م. در بوشهر منتشر شد. این روزنامه یکی از جراید قدیمی ایران محسوب می‌شود که تاریخ انتشار اولین شماره آن به ۲۱ ذیحجه ۱۳۲۸ ه.ق / ۱۹۱۰ م. بازمی‌گردد (همان، ۱۱۳). سید محمدعلی علوی با همکاری آقا لیب‌الملک مظفری، میرزا علی آقا مشهور به نمکی چاپخانه (احمدیه) را پایه‌گذاری کرد. در ۱۵ شعبان ۱۳۳۳ ه.ق / ۱۹۱۵ م. سید محمدعلی علوی چاپخانه مبارکه علوی را پایه گذاشت.

به دنبال دخالت مستقیم انگلیسی‌ها و حضور گسترده و نیرومند آنان در جنوب ایران، منطقه بوشهر و بنادر از سال ۱۳۳۱ ه.ق / ۱۹۱۳ م. به بعد فاقد روزنامه و نشریه خبری شد. واسموس در سال ۱۹۱۶ م / ۱۳۳۴ ه.ق روزنامه «ندای حق» را به سردبیری خودش در برازجان چاپ و منتشر کرد. برخی گمان بردند که ندای حق ارگان دولت آلمان و ناشر افکار مسئولین سفارت آلمان در ایران است تا یک نوع جنگ روانی علیه سیاستمداران انگلیسی به راه اندازد. روزنامه ندای حق با دستگاه تکثیر دستی در چهارصد نسخه در برازجان از سال ۱۳۳۴ ه.ق به مدت سه سال چاپ و منتشر می‌شد.

میرزا علی دشتی^۱ در ۲۱ رجب ۱۳۴۳ ه.ق / ۱۹۲۳ م. با ارسال نامه‌ای به وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه تقاضای انتشار روزنامه‌ای به نام «خلیج فارس» نمود. میرزا علی دشتی به دلایلی که هنوز روشن نیست هرگز موفق به انتشار روزنامه‌اش نشد (همان، ۸۳).

۴.۱. قرائت‌خانه‌ها

با وقوع رویداد مهمی چون انقلاب مشروطه در ایران، وجدان‌های بیدار و آگاه به دنبال یک پشتوانه فکری برای آحاد ملت بودند. بوشهر ظاهراً پس از شهرهای رشت، شیراز

۱. میرزا علی دشتی در اواخر جنگ جهانی اول و اوایل دوران رضاشاه پهلوی در شهر بوشهر در محله شنبدی مکتب‌دار بود.

که توأم با مداخله نیروهای استعمارگر در این دریا بود، دولت وقت ایران را بر آن داشت تا واحدی اداری موسوم به «حکمرانی بنادر خلیج فارس» تأسیس نماید. مقر این واحد اداری که در اواسط دوره قاجاریه به وجود آمد در بندر بوشهر، یکی از مهم‌ترین بندرهای ایرانی خلیج فارس در سراسر قرن نوزدهم میلادی بود. همچنین در این دوران عنوان دریایی هم رواج یافت. دریاییگی در آغاز به ریاست نیروی دریایی اطلاق می‌شد اما پس از مدتی حکمرانان بوشهر و بنادر نیز به این عنوان خوانده می‌شدند. یکی از حکمرانان بوشهر احمدخان دریاییگی بود که نقش مهمی در تأسیس نهادهای مدنی بوشهر داشت. محل دارالحکومه بوشهر در ساختمان چهار برج در محدوده گمرک قرار داشت که در زمان مشایخ آل مذکور ساخته شده بود.

پس از اینکه در سال ۱۹۰۶م. / ۱۳۲۴ هـ ق جنبش مشروطیت آغاز به کار کرد، مردم بوشهر هم با شور و اشتیاق در بحث و جدل‌های سیاسی شرکت کردند و گروه‌های علاقه‌مند انجمن ملی تشکیل دادند و تجاری مانند ملک‌التجار در آن نقشی عمده ایفا کردند. همین‌که قانون تأسیس بلدیة در مجلس به تصویب رسید بوشهری‌ها نیز چنین تشکیلاتی را در شهر خود تأسیس کردند. از جمله مشکلات پیش روی تأسیس بلدیة در بوشهر این بود که اقلیت بسیار کوچکی، خود را افرادی زبده و سرآمد می‌پنداشتند و حال آنکه اکثریت برای همکاری و تأمین رفاه جامعه فاقد دانش و تجربه بودند. از این روز نتیجه انتخابات مورد اعتراض واقع شد (فلور، ۱۳۸۷: ۵۷).

گمرک بوشهر قبل از سال ۱۳۱۵ هـ ق / ۱۸۹۷م. پیش از اینکه به دست مدیران بلژیکی و غیره جهت اداره آن سپرده شود، مکرراً به دست اجاره‌داران و مباحثان ایرانی دست به دست می‌گشت. از این تاریخ به بعد با روی کار آمدن مستشاران بلژیکی و در رأس آنان نوز بلژیکی تغییراتی مهم در اداره امور گمرکات خصوصاً گمرک بوشهر داده می‌شود و

ایران و انگلیس بود که در واقع یکی از عمده‌ترین مراکز فرهنگی - تبلیغاتی متفقین و انگلستان در بوشهر به‌شمار می‌رفت. این مرکز به ابتکار روابط عمومی کنسولگری انگلیس و با همکاری برخی از مأموران بلندپایه دولت ایران از سال ۱۳۲۲ تا سال ۱۳۳۲ برپا بود.^۱

۱.۵. انجمن‌ها

انجمن‌های بوشهر در دوران انقلاب مشروطیت شکل گرفتند. انجمن ایالتی (مجلس ملی) و انجمن ولایتی، انجمن بلدیة، انجمن اتحادیه تجار، انجمن داوطلبان ملی، انجمن شوکت اسلامیة، انجمن صفا، انجمن تجارت، انجمن اتحاد اسلامی و انجمن وکلای مدرسه سعادت از جمله انجمن‌هایی بودند که مشروطه‌خواهان بوشهری در فاصله سال‌های مشروطه و آغاز دوره استبداد صغیر در بندر بوشهر تأسیس کردند. همچنین لژ فراماسونری نیز در بندر بوشهر فعالیت می‌کرد. در دوران اشغال بوشهر، به‌وسیله قوای انگلیس که بین سال‌های ۱۹۱۸-۱۹۱۴ م. روی داد، یک لژ نظامی فراماسونری در دستک - منطقه‌ای در ۱۴ کیلومتری بوشهر - وجود داشت (رایین، ۱۳۷۸: ۴۳۹).

۲. مؤسسات اداری و حکومتی بوشهر در دوره قاجار

بوشهر عصر قاجار با ظهور مؤسسات اداری و حکومتی که برخی از آنها در کشور و منطقه پیشتاز بودند، توانست به یاری اقتصادی پویا و پشتیبانی و ابتکار بازرگانی از ایران و حتی خارجی‌های مقیم بوشهر، توسعه این مؤسسات را شتاب بخشد و بوشهر را در سطح بین‌المللی قرار دهد.

۱.۲. مؤسسات اداری و حکومتی

بندر بوشهر با درخشش اقتصادی خود در عصر قاجار به واحدی اداری به نام حکمرانی بنادر خلیج فارس تبدیل شد. اهمیت یافتن خلیج فارس و تجارت دریایی در دوره قاجاریه

۱. سالی که به دستور دکتر مصدق انگلستان کنسولگری‌های خود را در ایران و از جمله بوشهر تعطیل کرد.

۳.۲. پست و تلگراف

در دوره قاجار و هم‌زمان با اصلاحات امیرکبیر، وضعیت چاپارخانه‌هایی که به شیوه سنتی فعالیت داشتند، متأثر از شیوه اروپایی تغییر یافت. در زمان صدارت امین‌الدوله سه بلژیکی به نام‌های نوز^۱، پریم^۲ و انگلس^۳ برای اداره گمرک‌خانه‌های ایران استخدام شدند. نوز رئیس کل گمرک ایران شد و در سال ۱۳۲۱ وزیر گمرک و پست گردید؛ اما «در زمان محمدعلی شاه به‌موجب فرمانی اداره پست از گمرک جدا و دست مستشاران بلژیکی از آن کوتاه شد. با این وجود دیری نپائید که در زمان احمدشاه، بلژیکی‌ها به سرکارهای قبلی خود بازگشتند» (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۶۶).

پست‌خانه‌ها در ایران به نوشته شیخ محمدحسین سعادت - معلم و مدیر مدرسه سعادت مظفری بوشهر- در یک سال ایجاد شدند:

«پست‌خانه‌های ایران عموماً در یک سال ایجاد گردید و در تقدم و تأخر اختلافی ندارند. در بوشهر دو پست‌خانه موجود است. یکی متعلق به دولت ایران و دیگری متعلق به دولت انگلیس است. خطوط محلی و پست وارده از دریا را پست ایرانی به داخله ایران به‌توسط مکاربان مخصوص که قاطرهای آنها را در اجاره دارد، حمل و نقل می‌کند و پست انگلیس خطوط و امانات مختصه به خود و خطوط و امانات پست‌خانه ایران را به‌توسط جهازات بخاری به هند و اروپا و امریکا و افریقا انتقال می‌دهد» (سعادت، ۱۳۹۰: ۴۴-۴۵).

در دوره ناصرالدین‌شاه قاجار پست در بوشهر رواج داشت و امور پستی بازرگانان و تجار را پست ایران به‌طور مستقل انجام می‌داد. دو سند به‌دست آمده از دوره ناصری نشان می‌دهد قاصدهای پستی دولتی بین بوشهر و فارس، امور پستی ایران و انگلیس را انجام می‌دادند و پست بوشهر در آن زمان فعال بود. از جمله امتیازهای انگلیس در ایران امتیاز خط تلگراف تهران- بوشهر، بوشهر- تهران- خاقلین به اداره تلگراف هند و اروپا

هر بار با عوض شدن یک مدیر و روی کار آمدن مدیر دیگر قوانین گمرکی به نفع تجار بیگانه و به ضرر تجار داخلی سخت‌تر شده تا جایی که چند سال قبل از انقلاب مشروطه تجار بوشهر و شیراز جهت اعتراض به قوانین سخت گمرکی بارها و بارها به بست می‌روند (دشتی، ۱۳۸۰: ۱۲۶).

نماینده‌ی وزارت امور خارجه با عنوان «مؤسسه کارگزاری مهام خارجه» برای رسیدگی به امور بیگانگان، به‌ویژه امور حقوقی، تجاری و تنظیم روابط نظام اداری محلی با آنان، در شهرهای مختلف به وجود آمد. این مؤسسه به‌طور مستقل عمل می‌کرد و مسئول آن در ابتدا با عنوان «منشی مهام خارجه» و سپس با عنوان «کارگزار مهام خارجه» با حکم وزیر امور خارجه برگزیده و به کار گماشته می‌شد. تاریخ تشکیل این اداره در ایران، مطابق با تاریخ ایجاد وزارت امور خارجه است. ولی تأسیس این اداره در بوشهر، مطابق با ایجاد قونسول‌خانه انگلیس در بوشهر است. کار رسمی این اداره این است که امور رسمی نمایندگان خارجه و قطع دعای ایشان به رعایای ایران و بالعکس توسط این اداره انجام می‌شود. تا دو سال قبل [سال ۱۳۳۲ ه.ق]، اداره تذکره عبور و مرور با این اداره بود و بعد ضمیمه اداره مالیه گردید (سعادت، ۱۳۹۰: ۴۴).

۲.۲. تلفن

سدیدالسلطنه آمدن تلفن در بندر بوشهر را به سال ۱۳۳۲ ه.ق می‌داند:

«حاج رحمت‌الله خان از تهران از طرف شرکت تلفون در هذه السنه [۱۳۳۲ ه.ق] به بوشهر آمده جاری داشته در شهر آبونه ماهی دو تومان است» (سدیدالسلطنه، ۱۳۷۱: ۹۸).

در بندر بوشهر زمانی که نیروهای انگلیسی در بوشهر اسکان داشتند و به دلیل نیاز ارتباطی، خطوط تلگراف و کابل از بوشهر تا دستک بهمنی (حومه شهر) و از آنجا تا بمبئی در هندوستان برقرار نمودند و بدین ترتیب از بمبئی تا لندن ارتباط برقرار می‌کردند (سعادت، ۱۳۹۰: ۴۵).

1. Naus.
2. Prem.
3. Engels.

به فعالیت‌های پستی خود در سراسر ایران و از جمله بوشهر ادامه می‌دادند. سرانجام در اواخر سال ۱۹۲۲ م. / ۱۳۴۰ ه.ق برای تعطیل پست‌خانه‌های خود در ایران، تحت فشار قرار گرفتند و علی‌رغم میل خود با این خواسته موافقت کردند (مشایخی، ۱۳۸۶: ۳۵۲). در ۱۶ شهریورماه سال ۱۳۰۱ سرپرسی لورن وزیرمختار انگلیس در تهران در نامه‌ای به قوام‌السلطنه از برگزاری جلسه‌ای با موضوع تحویل پست‌خانه‌های جنوب به دولت ایران با حضور نمایندگان از کشورهای هند، عراق و انگلیس خبر داد. این جلسه به درخواست ایران در بندر بوشهر برگزار شد و به کنفرانس بوشهر مشهور شد.

همچنین نخستین قرارداد پست هوایی ایران در سال ۱۳۰۶ با کمپانی یونکرس آلمان بسته شد. به موجب این قرارداد با هر هواپیمایی تا ۷۵ کیلومتر محمولات پستی و ماهی یک تن مسافر مجانی در هریک از خطوط در نظر گرفته شد. در سال ۱۳۰۸ در مجلس شورای ملی لایحه‌ای به تصویب رسید که سرویس پست هوایی کرمانشاه بوشهر مشهد در انحصار کمپانی یونکرس در آید که این امتیاز سه سال دوام داشت و در پنجم فروردین ۱۳۱۱ موقوف شد (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۷۴-۱۷۵).

۲.۴. مؤسسات بانکی

بندر بوشهر با افزایش صادرات و واردات و نیاز کشور به امور بانکی یکی از نخستین مراکزی بود که بانک در آن تأسیس شد. «قبل از ایجاد بانک در بوشهر، عمل صرافی و خریدوفروش بروات با یهودی‌ها بود و به این سبب همه صاحب ثروت و مکننت بودند. ولی بعد از ایجاد بانک تهی‌دست و بی‌چیز شدند» (سعادت، ۱۳۹۰: ۲۵). در سال ۱۳۰۶ ه.ق / ۱۸۸۸ م. انگلیسی‌ها بانکی را در هندوستان به نام بانک جدید شرقی تأسیس کردند که شعبه‌ای از آن هم در تهران مشغول به کار شد. در این دوره فعالیت‌های خارجی‌ان در ایران آزاد بود و بدون هیچ قید و شرطی فعالیت‌های آنان در ایران گسترش می‌یافت. «از این‌رو بانک جدید شرقی

[اروپا] در تاریخ ۱۷ دسامبر ۱۸۶۲ م. / ۲۴ جمادی‌الثانی ۱۲۷۹ / ۲۵ آذر ۱۲۴۱ بود (مشکور، ۱۳۶۶: ۳۰۵).

اداره تلگراف انگلیسی‌ها در محله بهمنی بوشهر قرار داشت. سدیدالسلطنه در این باره می‌نویسد:

«رشته تلگراف در سنه ۱۲۸۱ رشته سیم کمپانی هند و اروپا به بوشهر رسید و به داخله ایران کشیده شد. اداره تلگراف انگلیس‌ها در خارج شهر در نقطه معروف به بهمنی و سه میل دور از شهر است. [در سال ۱۳۳۰ ه.ق] پنج بنگله متعلق به ورثه حاج علی‌اکبر حاج ابوالقاسم در اجاره آنهاست» (سدیدالسلطنه، ۱۳۷۱: ۳۷).

تلگراف‌خانه هندواروپا در بندر بوشهر در خدمت منافع بریتانیا تأسیس شد و هدف آن انتقال سریع مکالمات و مکاتبات بود. به نوشته محمدحسین سعادت در سال ۱۳۳۴ ه.ق در بوشهر دو تلگراف‌خانه موجود بود:

«یکی متعلق به ایران و فقط به ممالک داخله ایران مخابره می‌کند و شبانه‌روزی [بیش از] سه الی چهار ساعت مشغول مخابره نیست و بیست ساعت دیگر به دست انگلیسیان است و یکی دیگر متعلق به کمپانی انگلیس موسوم به اندین اروپا^۱ است که در بهمنی در چندین عمارت به اسم تلگراف‌خانه در اجاره این کمپانی است و دائماً به تمام دنیا مشغول مخابره هستند. از بندرگاه ریشهر که موسوم به دستک است، سیم تلگراف را به داخل دریا انداخته‌اند و این دستگاه دو شعبه دارد: شعبه‌ای به فاو و شعبه‌ای به هندوستان متصل است. سال گذشته یعنی سنه ۱۳۳۳ در بین جنگ حاضر اروپا، انگلیسیان در بهمنی ایجاد تلگراف بی‌سیم نموده‌اند و به نقاط مهمه دنیا مخابره می‌نمایند» (سعادت، ۱۳۹۰: ۴۵).

جایگزینی تمبرهایی با تصویر ناصرالدین‌شاه به جای تمبرهایی که انگلیسی‌ها و روس‌ها بر روی پاکت استفاده می‌کردند و عضویت ایران در اتحادیه جهانی پست در اول آوریل ۱۸۷۷ م. / ۱۵ ربیع‌الاول ۱۲۹۴ ه.ق تحولات بنیادی در اداره پست ایران به وجود آورد تا آنجا که انگلیسی‌ها را به تجدیدنظر در خدمات پستی خود وادار کرد. انگلیسی‌ها تا پایان جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴ م. / ۱۳۳۶-۱۳۳۲ ه.ق)

1. Indin Europe.

۲.۵. مؤسسات پزشکی

بررسی نهادهای بهداشتی در شمال خلیج فارس از دواخانه‌های میسیونری و سیستم‌های قرنطینه‌ای تا بیمارستان‌های مدرن نشان می‌دهد که جامعه قاجار ساکن خلیج فارس در مسیر تند تغییر پارادایم درک و برداشت از سیستم‌های سنتی خود به سوی طب پیشرفته غربی بوده است. در بنادر و جزایر خلیج فارس طی دوران قاجار سه سیستم مشخص از دانش پزشکی در جولان بودند که شامل طب جالینوسی-اسلامی، طب توده مردم و طب النبوی بود. این سه نظام پزشکی در این سرزمین باهم همزیستی داشتند و انتقال بدون شکافی از یکی به دیگری نیز صورت می‌پذیرفت. بار عمده ارائه خدمات سلامت بر دوش شفاگران روحانی (دعانویس، افسونگران و مقدسین) اطباء جالینوسی-اسلامی و شفاگران سنتی (مانند پیرزان، دلاک‌ها و شکسته‌بندها) بود (نبی‌پور، ۱۳۸۶: ۱۱۲).

پس از یک توافقنامه با دولت ایران در سال ۱۸۹۷ م. خدمات قرنطینه‌ای خلیج فارس توسط حکومت هندوستان تأمین می‌شد که متصدیان پزشکی خود را در صدر پنج ایستگاه قرنطینه‌ای خلیج فارس گماشته بود. این قرنطینه‌ها دارای تجهیزات ضد عفونی در بوشهر، محمره، بندرعباس، لنگه و جاسک بودند. اعضای از خدمات پزشکی هندوستان کادر ایستگاه‌ها را تشکیل می‌دادند و توسط پزشک «مقیم» بوشهر نظارت می‌شدند. ولی حقوق آنها از طریق دولت ایران پرداخت می‌شد (همان، ۱۰۲).

۳. وسایل، ابزار صنعتی و فناوری‌های جدید

۳.۱. عکاسی

تا پیش از حضور عکاسان در بوشهر، سفرنامه‌نویسان خارجی از بوشهر و مناطق اطراف آن نقاشی‌هایی را به یادگار گذاشتند که سفرنامه‌های اوژن فلاندن، مادام دیولافوا، جیمز موریه و ... از آن جمله است. عکاسان خارجی نیز در بندر بوشهر فعال

بدون تحصیل امتیازات خاص کار خود را در ایران آغاز و در اندک مدت شعب و نمایندگی‌هایی در مشهد، تبریز، اصفهان، شیراز و بوشهر باز کرد و با تمام تجار بنای تجارت را گذارد» (مجبوبی اردکانی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۷۶).

در سال ۱۳۰۶ هـ ق / ۱۸۸۹ م. امتیاز بانک شاهنشاهی به جولپوس رویتر تبعه انگلیسی داده شد و شعبه آن در سال بعد در بوشهر افتتاح شد. از آنجایی که این بانک توانست در سال ۱۳۰۷ هـ ق / ۱۸۹۰ م. امتیاز نشر اسکناس کمتر از ده تومانی را از شاه بگیرد اسکناس‌های جدید با تصویر شیر و خورشید و سرلوحه فارسی و تصویر ناصرالدین شاه در یک طرف و سرلوحه انگلیسی در طرف دیگر، انتشار داد که برای جلوگیری از ارائه اسکناس به مقدار زیاد و ورشکستگی زودرس و کسب سود بیشتر به هنگام صرف آن به پول رایج شهر دیگر در روی آن نوشته شده بود فقط در PAYABLE AT BUSHIRE ONLY ادا خواهد شد. یعنی اسکناس‌ها فقط در شهرهای معینی از جمله بوشهر که از سوی شعبه همان محل نشر یافته بود، قابل معاوضه بود (معتضد، ۱۳۸۷: ۳۳۲؛ دشتی، ۱۳۸۰: ۱۳۹۳).

روس‌ها در بندر بوشهر برای آنکه از انگلیسی‌ها عقب نمانند فعالیت‌های اقتصادی خود را آغاز کردند. «یک سال بعد از امضاء امتیازنامه بانک شاهنشاهی، روس‌ها نیز به رقابت در مقام گرفتن امتیاز بانکی برآمدند و برای اینکه صورت ظاهر قضیه خیلی زنده نباشد، یکی از روس‌هایی را که به ظاهر مدت‌ها در خدمت دولت ایران بود، به گرفتن امتیاز آن هم به نام بانک واداشتند. «ژاک پولیاکف» نام شخصی بود که مدت ۲۵ سال سمت جنرال قونسولی ایران را در تاگانروک و پترزبورگ داشت. در سفری که پولیاکف به دعوت ناصرالدین شاه و برای ابراز مرحمت شاهانه به وی، پس از سومین سفر شاه به اروپا به طهران کرد پیشنهاد او برای تأسیس یک موسسه استقراضی مورد قبول قرار گرفت» (مجبوبی اردکانی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۷۶).

۳.۳. فرودگاه

بندر بوشهر هم‌زمان با رشد مؤسسات تمدنی از محدود شهرهای ایران بود که دارای فرودگاه بود. بندر بوشهر پیش از این دارای محلی برای فرود هواپیما بود و در زمان جنگ جهانی اول انگلیسی‌ها از آن سود می‌بردند. گزارش مسترچیچک - کنسول انگلیس در بوشهر - در سال ۱۹۱۹م. حاکی از عزم انگلیسی‌ها برای توسعه فرودگاه بوشهر است:

«سه‌شنبه ۹ دسامبر ۱۹۱۹: امروز به دیدار فرودگاه بوشهر رفتم. هدف دادن گزارشی برای ایجاد زمینه گسترش آن است. زمینی که فرودگاه در آن است ابعادی ۱۰۰۰ یاردی دارد. ما علاوه بر بوشهر در چابهار، بندرعباس و بصره فرودگاه‌هایی برای پرواز هواپیما به هند داریم و در بندرهای جاسک، سیری، مغو، دیر، ریگ، دیلم، معشور، کویت، محمره و جزیره قشم زمین‌هایی برای فرود اجباری و اضطراری ساخته‌ایم» (پرتو، ۱۳۹۳: ۹۱).

۳.۴. هواپیما

در نیمه دوم سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار به بعد بود که هواپیماها در آسمان ایران به پرواز درآمدند. ورود اولین هواپیماها به بندر بوشهر پس از آغاز جنگ جهانی اول بازمی‌گردد. انگلیسی‌ها با توجه به حضور دیرینه‌شان در جنوب ایران و خلیج فارس تمامی پیش‌بینی‌های لازم را برای مقابله با شورش‌های احتمالی که منافع بریتانیا را به خطر می‌انداخت، انجام داده بودند. آنها همچنین در صدد بودند تا فرودگاه‌های اضطراری در سایر نقاط استان بوشهر و خلیج فارس برپا کنند. با آغاز جنگ جهانی اول در جنوب ایران نیروهای انگلیسی برای ایجاد رعب و وحشت در میان اهالی جنوب از این «عقاب آهنین» استفاده می‌بردند (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۵۲).

۳.۵. راه آهن

احداث راه آهن به دلیل شرایط طبیعی و جغرافیایی ایران کار بسیار دشواری بود. همچنین رقابت‌های روس و انگلیس در ایران بر دشواری آن می‌افزود؛ اما در بندر بوشهر انگلیسی‌ها بعد از سال‌ها حضور در خلیج فارس به راحتی توانستند راه آهن را احداث نمایند. هرچند این راه از ساحل و زمین‌های پر آب

بودند. از جمله آلبرت هوتز هلندی که دارای شرکتی بازرگانی به نام «هاتس و پسر» در بوشهر بود. همچنین عکس‌های منتسب به واسموس کنسول آلمان که به تازگی در بوشهر منتشر گردید. در بندر بوشهر میرزا حسن عکاس‌باشی و برادرش محمدرضا عکاس‌باشی (چهره‌نگار) در سال ۱۲۷۲ / ۱۳۱۲ ه‍.ق اولین عکاسخانه بوشهر را تأسیس کردند (موذنی، ۱۳۹۲: ۱۳۰).

۳.۲. سینما (دستگاه شهر فرنگ)

اولین آشنایی مردم بوشهر با تصاویر متحرک از سال ۱۲۷۰/۱۸۹۱م. آغاز شد. در این سال و در ادامه آن، دوره‌گردها در محلی به نام سرای محمدیان - واقع در سمت شرقی سربازخانه قدیمی دوره شاه‌عباس - به نمایش تصاویر دستگاه شهر فرنگ می‌پرداختند. دستگاه شهر فرنگ، دستگاه بزرگی بود که با نواری لوله‌پیچ و روله‌کننده تصاویر متحرک نقاشی را نشان می‌داد. در سال ۱۲۸۰/۱۹۰۱م. مردی فرانسوی به همراه یک ارمنی ساکن بوشهر جعبه شهر فرنگ را وارد گمرک بوشهر کردند. شهر فرنگ پدیده‌ای غریب بود که اجازه ترخیص به آن داده نشد. به همین دلیل دو غریبه برای جلب نظر مقامات گمرکی و مردم شهر شروع به نمایش شهر فرنگ می‌کنند. خبر دهان‌به‌دهان در شهر می‌پیچد. تا اینکه خبر به مجتهدین وقت شهر از جمله آیت‌الله بلادی بهبهانی می‌رسد. حسب فتوای او که این پدیده را سوغات شیطان خوانده، عده از متشرعین متعصب به باسیدون میدان گمرک شهر می‌ریزند و افزون بر ضرب و شتم دو غریبه، دستگاه آنان را توقیف می‌کنند. در سال ۱۲۹۸/۱۹۱۹م. و یک سال قبل از کودتای رضاخان (در سال ۱۲۹۹)، حاج یحیی شیرازی فیروزی، صاحب عکاسخانه‌ای به نام فیروزی در بوشهر بود. وی یک دستگاه آپارات فرانسوی گاته از فرانسه وارد بوشهر کرد. این زمان درست ۱۹ سال از ورود سینما به ایران و ۲۴ سال از اختراع این هنر توسط برادران لومی‌یر فرانسوی می‌گذشت (موذنی، ۱۳۸۸: ۹۷).

دوره قاجار پارچه‌های منجستری در بندر بوشهر رواج داشت. در زمان سلطنت احمدشاه قاجار با اعلام جدید تعرفه‌های گمرکی توسط نوز بلژیکی این کارخانه‌ها در کشور، از کار افتادند. کارخانه‌های سنتی بوشهر همچون چادربافی و حتی عبابافی خود دارای قدمتی دیرینه است (حمیدی، ۱۳۸۰: ۸۰).

۳.۶.۱. کارخانه آب سودا

در بندر بوشهر پیش از سایر شهرهای ایران مردم نوشابه‌های گازدار شیرین و رنگین می‌آشامیدند. چند فروشگاه کارشان تهیه نوشابه گازدار بود، کپسول‌های گاز و اسانس و بطری مخصوص نوشابه از کراچی و بمبئی هندوستان وارد می‌کردند. بوشهریان از انواع بطری‌های نوشابه گازدار بهره می‌بردند که به نام لیموناد نامیده می‌شد (همان، ۵۸۴).

۳.۶.۲. کارخانه برق

در خلال سال ۱۳۲۸ ه.ق / ۱۹۱۰م. انجمن بلدیة بوشهر برای روشنایی خیابان‌ها دست به اقدامات گسترده‌ای زد، هرچند فعالیت این انجمن در سال بعد به دلایلی متوقف شد. انجمن بلدیة برای بازسازی بازارها و نوسازی سایر معابر عمومی و روشنایی خیابان‌ها برنامه‌گسترده‌ای را طرح‌ریزی کرد (کاکس، ۱۳۷۷: ۸۲). سدیدالسلطنه درباره روشنایی شهر بوشهر اینگونه آورده است:

«اداره بلدیة بوشهر هر شب در شهر صد و هشتاد چراغ روشن کنند. در خارج شهر راسته درشکه رو تا به کناره مهتابی است هفت چراغ روشن کنند. در شب ماه روشن نمی‌شوند. از هر خانه در شهر ماهی یک قران دریافت می‌شود» (سدیدالسلطنه، ۱۳۷۱: ۱۱۲).

در زمان حکمرانی موقرالذوله درباره نصب چراغ در کوچه‌های شهر شرکتی به سرمایه ده هزار تومان تأسیس شد و یک کارخانه چراغ برق کمپانی انگلیسی به‌شرط آنکه دارای هزار چراغ باشد، مذاکره گردید (سعادت، ۱۳۹۰: ۴۶).

بر اثر جزر و مد دریا و مسیله بوشهر می‌گذشت ولی این قدر ارزش داشت که انگلیسی‌ها این مختصر را به جان بخرند و برای ساخت آن اقدام نمایند. در سال ۱۹۱۹م. راه آهنی به طول ۵۰ کیلومتر از بوشهر تا برازجان توسط انگلیس‌ها ساخته شد که تا مدتی هم کار می‌کرد و هرروز یک قطار مسافربری به احمدی و برازجان حرکت می‌داد ولی به تدریج متروک شد و آن را جمع کردند و این هشتمین راه آهنی بود که در ایران ساخته شده بود (همان، ۳۳۶-۳۳۷).

کارگران هندی به همراه کارگران بومی منطقه به کار گماشته شدند. راه آهن در آغاز برای استفاده نظامی به کار گرفته شد. هرچند خرابکاری‌ها در مسیر قطار از سوی خان‌های محلی با عنوان مبارزات ضد استعماری انجام می‌شد، به هر ترتیب چندی بعد برای جابجایی مال‌التجاره و مسافر مورد استفاده عموم قرار گرفت. در سال ۱۲۹۹ جنرال کنسولگری انگلیس مقیم بوشهر دستور توقف کار راه آهن بوشهر را صادر و پیشنهاد خرید آن را به دولت ایران مطرح کرد. دولت وقت برای خرید راه آهن موافقت خود را اعلام کرد و در بندر بوشهر جلسه‌ای با حضور تجار و بازرگانان تشکیل شد. تجار بعد از تشکیل کمپانی خرید راه آهن، مشارکت در خرید آن را منوط به توسعه خط آهن به استان فارس کردند. علی‌رغم میل دولت مرکزی برای خرید راه آهن بوشهر به قیمت عادلانه بعد از مذاکره با انگلیسی‌ها، متأسفانه در بندر بوشهر عزمی و همتی برای خرید راه آهن با وجود تجار ثروتمند، صورت نپذیرفت و انگلیسی‌ها در همین سال شروع به جمع‌آوری خط راه آهن کرده و به‌کلی آن را برچیدند و از ایران خارج کردند.

۳.۶. کارخانه‌ها

کارخانه‌های ایران به سبک و سیاق جدید از دوران صدارت امیرکبیر و در زمان ناصرالدین‌شاه قاجار در ایران رشد کردند. از نخستین کارخانه‌های بوشهر در دوره قاجار کارخانه ریسمان‌ریسی و نساجی بوشهر بود. همچنین در

۳.۶.۳. کارخانه یخ‌سازی

چند تن از تجار و بازرگانان بوشهری برای رفع معضل کم‌آبی پیشنهاد تأسیس شرکتی جهت نصب کارخانه آب‌شیرین‌کنی از آب دریا با سرمایه هیأت مؤسس نمود که به گزارش روزنامه یادگار جنوب در موقع ضرورت می‌توانست گندم هم آرد نماید (روزنامه وقایع‌اتفاقیه، ۱۲۷۱ هـ.ق، ش ۲۷: ۵).

به گزارش روزنامه ایران دستگاه یخ‌سازی در شب ۱۴ رمضان ۱۲۹۷ هـ.ق - که از بمبئی سفارش داده بودند - به بوشهر می‌رسد و صد من یخ تولید می‌کند که سبب شادمانی مردم می‌گردد (روزنامه ایران، ۱۲۹۷ هـ.ق، ش ۴۲۸: ۱).

نتیجه‌گیری

روی کار آمدن سلسله قاجاریه در ایران مقارن با ظهور انقلاب صنعتی در اروپا بود. در این دوره با برقراری ارتباطات اولیه با کشورهای اروپایی، شکل‌گیری مؤسسات فرهنگی، اداری و حکومتی در ایران سرعت گرفت. شکل‌گیری این مؤسسات در شهرهای مرزی و آنجا که رونق اقتصادی وجود داشت به یکباره صورت می‌پذیرفت.

۴.۶.۳. کمپانی منسوجات اسلامی اصفهان شعبه بوشهر

شرکت اسلامی‌ها؛ شرکت‌های صرفاً ایرانی بودند که برای مقابله با انحصارگرایی تجارت بیگانگان تأسیس شدند. اسلامی‌ها از سوی روحانیون متوسط‌الحال به شدت حمایت می‌شدند. تأسیس شرکت‌های از ۱۳۰۰ هـ.ق آغاز شد و در دهه بعد به اوج رسید و هسته متبلور و قدرتمند جذب سرمایه‌های ملی گردید (معتضد، ۱۳۸۷: ۶۲۲).

وکالت شرکت اسلامی اصفهان در بندر بوشهر توسط حاج سید محمدرضا کازرونی گرفته شده بود:

«جناب مستطاب آقا سید محمدرضا تاجر کازرونی که وکالت اداره محترمه شرکت مبارکه را از راه غیرتمندی و نوع دوستی در بوشهر قبول فرموده‌اند و از اصفهان از وکیل خودشان هم معادل سه هزار تومان منسوجات وطنی اسلامی خواسته‌اند ... خداوند عالم وجود وطن پرستان و هواخواهان اسلامیت را محفوظ دارد (شرکت اسلامی اصفهان)» (روزنامه تربیت، ۱۳۱۸ هـ.ق، ش ۱۸۵: ۷۳۸).

۵.۶.۳. کارخانه آب‌شیرین‌کن

بندر بوشهر در عصر قاجار یکی از بنادر مهم و تأثیرگذار در کرانه شمالی خلیج فارس به‌شمار می‌رفت که در منابع دوره قاجار به‌عنوان «باب‌الابواب» یا دروازه تجارت ایران از آن نام برده می‌شد. بوشهر در دوره نادرشاه (بندر نادری) کم‌کم رشد کرد و فضای کالبدی شهری آن توسعه یافت. چنان‌که از رأس شمالی شبه‌جزیره بوشهر (باسیدان) گذشت و دارای محلات متعدد شد و باغ‌ها و روستاهای حومه خود را دربر گرفت. آن‌چنان‌که دیگر میان بندر، شهر و شبه‌جزیره بوشهر تفاوتی وجود نداشت و همه به‌صورت یک واحد جغرافیایی شهری درآمدند. این رشد و گسترش در سایه استقرار امنیت در داخل و خارج شهر بوشهر، توسعه اقتصاد تجاری آن، ترقی شرایط رفاهی، افزایش ثروت، زیاد شدن جمعیت و تنوع بخشیدن به فعالیت‌های اقتصادی آن میسر شد. چنین تحولاتی از عصر نادرشاه تا ناصرالدین‌شاه به‌طور مستمر صورت گرفت و تحقق یافت.

از منابع تأمین آب شرب مردم بوشهر، آب‌انبار قوام بود که روزگاری رونق خاص خود را داشت. به گزارش روزنامه وقایع‌اتفاقیه بانی اصلی آب‌انبار، قوام‌الملک شیرازی نبود، بلکه قبلاً آب‌انبار بزرگی به‌صورت مخروبه در بوشهر وجود داشته که دوباره این آب‌انبار مرمت و بازسازی شده است. آب‌انبار قوام دارای ۲۹ اتاق بوده که آب آشامیدنی شش ماه مردم بوشهر را تأمین می‌کرد. سید محمدرضا کازرونی از نخستین افرادی بود که در سال ۱۳۲۹ ق. به‌اتفاق

علاقه‌مندی خود را به آن نشان داد و با کسب آگاهی از مطالب روز دنیا، برای رسیدن به مطالبات مدنی و سایر حقوق خود تلاشش را فزونی بخشید.

روزنامه‌های بوشهر سخنگوی وجدان اقشار مختلف مردم از کسبه و بازاریان، تجار، رجال و روشنفکران، به‌واقع شرح‌حال روزگار مردم بوشهر دوره قاجار را به تصویر می‌کشید. این روزنامه‌ها نخستین خاستگاه بلوغ فکری و اندیشه مردم بوشهر بود. قرائت‌خانه و کتابخانه‌های بوشهر و انجمن‌هایی که یکی پس از دیگری شکل می‌گرفت، با توجه به خاستگاه علمی درخشان، رشد و توسعه یافتند. در اینجا مدرسه سعادت به‌عنوان «مادر مدارس جنوب» ایفاگر نقشی اساسی و ماندگار گردید.

بوشهر عصر قاجار با ظهور مؤسسات اداری و حکومتی که در برخی از آن‌ها در کشور و منطقه پیشتاز بود، توانست به یاری اقتصادی پویا و پشتیبانی و ابتکار بازرگانانی از ایران و حتی خارجی‌های مقیم بوشهر توسعه این مؤسسات را شتاب ببخشد و بوشهر را در سطح بین‌المللی قرار دهد. اهمیت یافتن خلیج فارس و تجارت دریای آن در دوره قاجار که توأم با مداخله استعمارگران به‌ویژه پرتغالی‌ها، هلندی‌ها و انگلیسی‌ها در این دریا بود، دولت وقت ایران را بر آن داشت تا واحد اداری مستقلی موسوم به «حکمرانی بنادر خلیج فارس» تأسیس کند که این واحد اداری که در اواسط دوره قاجاریه به وجود آمد مقر آن در بندر بوشهر، مهم‌ترین بندر ایرانی خلیج فارس در سراسر قرن نوزدهم میلادی قرار داشت.

بندر بوشهر در دوره حکومت ناصرالدین شاه قاجار شهری پرجمعیت بود و مرکز تجارت خارجیان به‌شمار می‌رفت. در این بین جمعیت بوشهر هم در منابع دوره قاجار با نوسان زیادی همراه بود به‌طوری‌که بین ده تا

بوشهر عصر قاجار به سبب بافت سنتی خود در تقابل با مؤسسات فرهنگی، اداری و حکومتی بوشهر دچار نوعی تعارض ناشی از هم‌نشینی بی‌ثبات و شکننده نوگرایی و سنت‌گرایی بود. این تعارض برخاسته از اندیشه قبایلی دولت قاجاریه بود که درک صحیحی از اقتصاد جهانی و شرایط آن و نیز جامعه بندرنشینان نداشت. جامعه بوشهر به نحو روزافزونی به دلیل پیوند با اقتصاد جهانی و ارتباطات وسیع با هند و دیگر نواحی به نوگرایی روی آورد. این نوگرایی برخلاف پایتخت، ماهیت دولتی و درباری نداشت. طبقات متوسط و حتی پایین نیز در آن مشارکت داشتند. روزنامه، چاپخانه، تلگراف و تلفن، پست، برق، یخ‌سازی، عکاسی، پارچه کارخانه‌ای و ... امکاناتی بود که پیش از دیگر مناطق جنوب به بوشهر می‌رسید و جامعه شهری بوشهر با بهره‌مندی از آن رفاه و رونق زندگی خویش را شکل می‌داد.

تکاپوهای اقتصادی، رشد و شکوفایی تجارت در ابعاد داخلی و بین‌المللی، توسعه زیرساخت‌های فرهنگی را در بندر بوشهر موجب می‌شد. حضور و مشارکت طبقات مختلف مردم از جمله تجار و بازرگانان، روشنفکران، رجال و شخصیت‌های ادبی و سیاسی و سایر اقشار جامعه بوشهر در آن روزگار در شکوفایی فرهنگ بندر بوشهر، حاصل دو عامل مهم «ابتکار و اقتصاد» بود. دیگر اینکه حضور طبقات مختلف مردم در رونق فرهنگی بوشهر برخلاف دیگر شهرها، در انحصار افراد و یا اقشار خاصی نبود و همین عامل توسعه فرهنگی بوشهر را شتاب می‌بخشید. مدارس یکی پس از دیگری تأسیس و افراد تحصیل کرده در ادارات دولتی به کار گماشته می‌شدند. تسامح و مدارا در میان اهالی بندر بوشهر و وجود سایر اقلیت‌های دینی مانعی برای تأسیس مدارس آرامنه ایجاد نمی‌کرد. چاپخانه‌های بندر بوشهر به فراخور زمان خود رشد و توسعه یافتند و قشر تحصیل کرده و فرهیخته بوشهر

- سعادت، محمدحسین. (۱۳۹۰). تاریخ بوشهر. تصحیح و تحقیق عبدالرسول خیراندیش، عمادالدین شیخ‌الحکامی. ترجمه مقدمه به انگلیسی مصطفی امیری. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب - کازرونه

- طباطبایی، محیط. (۱۳۶۶). تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران. تهران: انتشارات بعثت.

- فلور، ویلم. (۱۳۸۷). ظهور و سقوط بوشهر.

- کاکس، سرپرسی. (۱۳۷۷). گزارش‌های سالانه سرپرسی کاکس سرکنسول انگلیس در بوشهر (۱۳۲۳ هـ.ق / ۱۹۰۵ م. تا ۱۳۲۹ هـ.ق / ۱۹۱۱ م.). ترجمه حسن زنگنه. بکوشش عبدالکریم مشایخی. تهران: انتشارات پروین.

- محبوبی‌اردکانی، حسین. (۱۳۷۸). تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران. تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ

- مشایخی، عبدالکریم. (۱۳۸۶). خلیج فارس و بوشهر. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، با همکاری بنیاد ایران‌شناسی شعبه بوشهر.

- مشایخی، عبدالکریم. (۱۳۹۴). تاریخ آموزش و پرورش شهرستان بوشهر. قم: صحیفه خرد.

- مشکور، محمدجواد. (۱۳۶۶). تاریخ ایران زمین از روزگار باستان تا انقراض قاجاریه. تهران: اشراقی.

- معتضد، خسرو. (۱۳۸۷). حاج امین‌الضرب تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری صنعتی در ایران. تهران: البرز.

- مؤذنی، حمید. (۱۳۸۸). تاریخ سینمای بوشهر. بوشهر: انتشارات شروع.

- مؤذنی، حمید. (۱۳۹۲). تاریخ عکاسی بوشهر. تهران: بامداد نو.

- نبی‌پور، ایرج. (۱۳۸۶). پیش‌درآمدی بر تاریخ پزشکی خلیج فارس. بوشهر: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر.

- یاحسینی، قاسم. (۱۳۷۴). صد سال مطبوعات بوشهر. بوشهر: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان.

- یاحسینی، قاسم. (۱۳۸۶). تاریخ پنج‌هزار ساله نگارش و کتابخانه در بوشهر. بوشهر: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر

بیست هزار نفر گزارش شده است. جنگ‌های پیاپی و برخی ناامنی‌ها و مهاجرت عوامل کاهش جمعیتی بوشهر عصر قاجار بود. با این وجود این عوامل مانعی برای توسعه مؤسسات اداری و حکومتی در بوشهر نبود و این مؤسسات یکی پس از دیگری در بندر بوشهر گسترش یافت. سرانجام با زوال تجارت در بندر بوشهر با کشف نفت و رونق گرفتن راه آهن در خوزستان، مؤسسات فرهنگی، اداری و حکومتی بوشهر هم یکی پس از دیگری به تاریخ پیوستند.

منابع

- امداد، حسن. (۱۳۸۵). تاریخ آموزش و پرورش در فارس. شیراز: نویدشیراز.

- پرتو، افشین. (۱۳۹۳). مستر چیک بعد از جنگ جهانی اول. قم: صحیفه خرد.

- حمیدی، سیدجعفر. (۱۳۸۰). فرهنگنامه بوشهر. تهران: سازمان انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- دشتی، رضا. (۱۳۸۰). تاریخ اقتصادی، اجتماعی بوشهر در دوره قاجاریه با تکیه بر نقش تجار و تجارت. تهران: انتشارات پایزنه.

- رایین، اسماعیل. (۱۳۷۸). فراموشخانه و فراماسونری در ایران. تهران: رایین. چاپ سوم.

- روزنامه ایران. (رمضان ۱۲۹۷). شماره ۴۲۸.

- روزنامه ایران. (محررم ۱۳۰۸). شماره ۷۲۶.

- روزنامه تربیت. (محررم ۱۳۱۸). شماره ۱۸۵.

- روزنامه وقایع اتفاقیه. (رمضان ۱۲۷۱). شماره ۲۷.

- سدیدالسلطنه، محمدعلی. (۱۳۷۱). پیرامون سرزمین‌های شمالی خلیج فارس و دریای عمان. استخراج و تنظیم و تحشیه و تعلیقات احمد اقتداری. تهران: انتشارات جهان معاصر.